

Türk İslâm Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi
Journal of the Academic Studies of Turkish-Islamic Civilization
timad
Cilt / Volume: 18 - Sayı / Issue: 35 - Yıl / Year: 2023

ISSN: 1306-4223 / e-ISSN: 2822-4612

Orhun Abideleri ve Kutadgu Bilig Üzerinden Türk Tefekkürünün Tahlili

Analysis of Turkish Contemplation through Orhun Monuments and Kutadgu Bilig

Mehmet Yazıcı*

Arş. Gör., Ondokuz Mayıs Üniversitesi,
Eğitim Bilimleri
Research Assistant, Ondokuz Mayıs
University Education Sciences
mehmetyazici@omu.edu.tr
orcid.org/0000-0001-5587-2437

Zekeriyya Uludağ

Prof. Dr., Ondokuz Mayıs Üniversitesi
(Em.), Eğitim Bilimleri
Prof. Dr., Ondokuz Mayıs University
Education Sciences
zekeriyauludag@gmail.com
orcid.org/0000-0002-9567-6104

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types: Araştırma Makalesi (Tez) / Research Article (Thesis)

Geliş Tarihi / Received: 05.08.2022

Kabul Tarihi / Accepted: 05.12.2022

Cilt / Volume: 18, Sayı / Issue: 35, Sayfa / Pages: 31-48

Atıf / Cite as: Yazıcı, M., Uludağ, Z. (2023). Orhun Abideleri ve Kutadgu Bilig Üzerinden Türk Tefekkürünün Tahlili [*Analysis of Turkish Contemplation Through Orhun Monuments and Kutadgu Bilig*], Türk İslâm Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi-Journal of the Academic Studies of Turkish-Islamic Civilization, 18/35: 31-48

İntihal / Plagiarism: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi./ This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

*Sorumlu Yazar / Corresponding Author

Orhun Abideleri ve Kutadgu Bilig Üzerinden Türk Tefekkürünün Tahlili*

Öz

Bu çalışma Türk tefekküründe bilgelikle mutluluk arasındaki ilişkiyi İslam öncesi döneme ait Orhun Abideleri ve Türk İslam klasiği olan Kutadgu Bilig adlı eser üzerinden ele almaktadır. İslam öncesi ve sonrası dönemde Türk tefekküründe korunan varlık, bilgi ve insan kavrayışı, bu iki eser üzerinden kut kavramı çerçevesinde ortaya koyulmaktadır. Kut kelimesi bugün halkın kullandığı gündelik dilde talih, baht gibi anlamlarla bağlamından ayrı bir biçimde kullanılıyor olsa da Türk tefekküründe kilit bir kavrama karşılık gelmektedir. Kut, Tanrı ile insan arasındaki bağa ilişkin bir kavramdır. Orhun Abideleri'nde ve Kutadgu Bilig'de kut kazanma ya da kutlu olma, Tanrı'nın, töreye göre yaşama gayreti içinde olan insanı koruma altına alması ve desteklemesi anlamına gelmektedir. Töre kelimesi Eski Türkçede Tanrı'nın yaratılış nizamı demektir. Orhun Abideleri ve Kutadgu Bilig'de töre aslî anlamı ile geçmektedir. Her iki eserde de töre kelimesi ile hayata dair Tanrı'nın belirlemiş olduğu ölçüler kastedilmektedir. Türk tefekküründe töreye göre bir yaşam ise bilgelikle mümkündür. Çünkü ancak bilge bir insan törenin mahiyetini kavrar ve hayatını o ölçülere göre düzenler. Cahil insan töreye göre değil, menfaati gereği töreye uygun yaşamaya çalışır. Bilge insanda hüküm süren duygu mutluluktur. Cahil insanda hüküm süren duygu ise korkudur. Türk tefekküründe hayatını töreye göre bilgece yaşama gayreti içinde olan insan, Tanrı'nın desteğini alan, güvende hisseden ve mutluluğu daim olan kişidir.

Anahtar kelimeler: Orhun Abideleri, Kutadgu Bilig, Tanrı, Töre, Kut.

Analysis of Turkish Contemplation Through Orkhon Monuments and Kutadgu Bilig

Abstract

This study deals with the relationship between wisdom and happiness in Turkish thought through the Orkhon Inscriptions belonging to the pre-Islamic period and the Turkish-Islamic classic Kutadgu Bilig. The concept of existence, knowledge and human being preserved in Turkish thought in the pre-Islamic and post-Islamic period is revealed within the framework of the concept of kut through these two works. Although the word kut is used separately from its context with meanings such as luck and luck in the daily language used by the people, it corresponds to a key concept in Turkish contemplation. Kut is a concept related to the bond between God and person. In the Orkhon Inscriptions and Kutadgu Bilig, gaining a blessing means that God takes under her protec-

---

* Bu çalışma, 2021 yılında, OMÜ Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Eğitim Bilimleri Anabilim Dalı, Eğitimin, Felsefi, Sosyal ve Tarihi Temelleri Programı'nda ikinci yazarın danışmanlığında tamamlanan "Kutadgu Bilig'de Varlık, Bilgi ve İnsan Kavrayışı" adlı yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

tion and supports the person who strives to live according to *tore*. The word *tore* in Old Turkish is used to mean the order of God's creation. In *Orkhon Inscriptions* and *Kutadgu Bilig*, *tore* is mentioned in its original meaning. In both works, the word *tore* refers to the measures of life determined by God. In Turkish contemplation, a life according to *tore* is possible with wisdom. Because only a wise person understands the nature of the ceremony and organizes her life according to those criteria.

Keywords: *Orkhon Inscriptions*, *Kutadgu Bilig*, God, *Tore*, *Kut*.

1. Giriş

Türk tarihi tarihsel bir olgu olarak ele alındığında, milattan önceki yüzyıllardan günümüze kadar gelen kadim bir devlet teşkilatlanmasının varlığı, tarih boyunca kazanılan askeri başarılarla yadsınamayacak bir biçimde ortadadır. Bu askeri başarılar ve Türklerin tarih sahnesinde oynadıkları rol elbette ki arka planda çok güçlü bir kültürel mirasa ve bilinç düzeyine dayanmaktadır (Başer 1990:V-VI). Toplumsal kimliği oluşturan kültür, sınırları çizilebilen bir insan grubunda hüküm süren, insanı görme tarzı ve değerlilik anlayışıdır (Kuçuradi, 2009). VIII. yüzyılın öncesinde Türklere ait yazılı bir esere ulaşılamasa da Türk kültürüne özgü varlık, bilgi ve insan kavrayışı bugün bile Türk halkları arasında sözlü kültürde, dilde varlığını devam ettirmektedir. Kültürel olayların en önemlisi dildir. Türklere ait düşünme biçimini anlayabilmenin en uygun yolu dil üzerine incelemeler yapmakla mümkündür. Bir kavmin şahsiyeti o kavme ait dil üzerine yapılacak filolojik çalışmalarla ortaya koyulabilir (Akçura, 1978). Türk dili ve edebiyatı üzerine yapılacak olan her türlü çalışma Türk düşünme biçimini anlayabilmek adına yardımcı olacağı gibi bu düşüncelerin yeni nesillere aktarılabilmesini, millî kültür ve düşünce temelleri üzerine yeni fikirlerin inşasına imkân verecektir. Dil düşüncenin, edebi eserler ise ait oldukları toplumun aynasıdır (Uludağ, 1996).

Orhun Abideleri VIII. yüzyıla ait bir eser olmasına rağmen XVIII. Yüzyılda keşfedilmiş ve XIX. Yüzyılda çözülebilmıştır (Sami, 2017). *Kutadgu Bilig* XI. yüzyıla ait bilinen bir eser olmasına rağmen hakkındaki ilk bilimsel çalışma da XIX. Yüzyılda yayınlanmıştır (Levend, 2010). Orhun Abideleri ve *Kutadgu Bilig* hakkında XX. Yüzyılın öncesine ait felsefi anlamda bilimsel bir araştırmaya rastlanmamıştır. Bu iki eser hakkında bu anlamda yapılan ilk çalışma Hilmi Ziya Ülken'in 1933 yılında yayınladığı "Türk Tefekkür Tarihi" adlı eseridir. Ülken, İslam öncesi Türk tefekkürü ile İslami dönem Türk tefekkürünü birbirinden kesin bir biçimde ayırdığı için bu iki eser arasında felsefi bir ilişki kurmamaktadır. Bu çalışmada bu iki eser arasında *kut* kavramı üzerinden bir bağlantı kurularak Türk tefekküründe İslam öncesi ve sonrasına ilişkin felsefi bir bölünmenin yaşanmadığı temellendirilmektedir.

Çalışmada Türk tarihi için iki klasik olan Orhun Abideleri ve Kutadgu Bilig adlı edebi eserler üzerine felsefi bir inceleme yapmak amacıyla nitel bir araştırma deseni olan doküman inceleme tekniği kullanılmıştır. Doküman inceleme tekniği genel olarak yazılı ve basılı belgelerin analizini içerir (Karasar, 2009). Bu teknikte araştırmacı metinlerin içindeki belirli kavramların varlığını belirler ve kavramlar arasında belirli bağlantılar kurarak incelenen metinlerdeki mesajlara ilişkin çıkarımda bulunulur (Büyüköztürk vd., 2016). Bu çalışma klasik iki edebi eser üzerine bir incelemedir. Bu nedenle çalışmanın gövdesini Muharrem Ergin tarafından 1973'te Boğaziçi Yayınları'ndan yayınlanan Orhun Abideleri adlı eser ve günümüz Türkçesine Ayşegül Çakan'ın hazırladığı, 2017'de Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları tarafından yayınlanan Kutadgu Bilig adlı eser oluşturmaktadır.

2. Orhun Abideleri'nde Türk Tefekkürünün Analizi

Orhun Abideleri Göktürk Kağanlığı (552-744)'nın son döneminden kalan, Göktürk harfleriyle taşa oyularak yazılmış ve toprağa dikilmiş kitabelerdir. Buldukları coğrafi konumun Orhun olarak adlandırılmasından dolayı bu adı taşırlar (Özcan Tabaklar, 2020). Milattan önceki dönemlerde Orta Asya'da Hunlar tarafından kurulan imparatorluk, Türk boylarının zaman içindeki liderlik yarışlarıyla yıllar içinde sürekli hanedanlık değiştirerek devam etmiştir. Milattan sonra 6. asrın başında hanedanlığın başında Avarlar bulunmaktadır. 552 yılında Bumin Kağan, Avarların idaresine son vererek Göktürk dönemini başlatır. Pasifik Okyanus'undan İran'a kadar uzanan Göktürk Devleti, 630 yılında bölünerek doğu bölümü Çin hâkimiyetine girer. Göktürk Devleti, 50 yıl süren Çin esaretinin ardından İlderis (Kutlug) Kağan'ın önderliğinde Türk boylarının tekrar bir araya gelmesiyle yeniden toparlanır ve kardeşi Kapgan Kağan döneminde eski gücüne kavuşur. Orhun Abideleri'nin ilki 732'de İlderis Kağan'ın oğlu Bilge Kağan tarafından, vefat eden kardeşi Kül Tigin adına, ikincisi 735'te Bilge Kağan'ın ölümünden sonra oğlu tarafından Bilge Kağan adına, üçüncüsü Kapgan Kağan'ın veziri ve Bilge Kağan'ın kayınpederi Tonyukuk tarafından yazılmıştır (Ergin, 1973). Kül Tigin Yazıtı ile Bilge Kağan Yazıtı arasında yaklaşık bir kilometre, bu iki yazıt ile Tonyukuk yazıtı arasında ise 360 kilometre mesafe olmasına rağmen ortak konuları ele almaları bakımından birlikte ele alınırlar. Kül Tigin ve Bilge Kağan yazıtları Bilge Kağan'ın ağzından yeğenleri Yollug Tigin tarafından, Tonyukuk yazıtı ise Tonyukuk'un ağzından ve kendi tarafından yazılmıştır (Kaçalın, 2021).

Yazıtlar yaklaşık dört metre yüksekliği ve dört yüzü olan mermer taşlardır. Kül Tigin yazıtının doğu yüzü şu satırlarla başlar; "Üstte mavi gök, altta kara yer yaratıldığında, ikisi arasında insanoğlu yaratılmış" aynı cümle Bilge Kağan yazıtının doğu yüzünde de geçmektedir (Ergin, 1973). Bu cümle Bilge Kağan'ın şairliğinden çok sahip olduğu düşünce ve zihniyet ile bunlara bağlı olarak geliştirdiği varlık anlayışını dile getirmektedir. Bu sözler taşıdığı anlam itibari ile yalnızca beşere ait bir tasarımı değil Türk kültürünün kadim bir bilgeliğe sahip

olduğunu göstermektedir. Yaratılışa ve başlangıca ilişkin bu tarz ifadeler Afrika, Yakın Doğu, Avrupa, Hindistan, Çin, Japon ve Sibiryaya mitlerinde de görülmektedir (Sproul, 2018). Başlangıca ilişkin mitsel, metafizik anlatılar insan zihninin varlığın bütününe ilişkin anlam inşa etme çabalarıdır. Geçmişini hatırlayan ve geleceği öngörebilen insan için yaşam ve ölüm; zihinde çatışmanın, zıtlığın merkezini oluşturur. Tüm canlılar için anlık deneyimlerden meydana gelen yaşantılar, söz konusu insan yaşantısı olduğunda anlık deneyime eşlik eden zihinsel bir kavrayışı da örtük ya da açık bir biçimde beraberinde taşır. Bu zihinsel kavrayış an'dan daha çok zamanın bütününe ilişkindir. İnsan için yaşantıyı anlamlı kılan, o anın kendisi olduğu kadar zihinde yaşamın tamamına verdiği anlamdır. İyilik hali ve mutluluk anlardan daha çok bütüne ilişkin kavrayışla ilişkilidir. Ancak insan için her şeyi kuşatacak anlam ne sadece yaşamı ne de sadece ölümü anlamlı kılacak bir açıklamayla mümkündür. Zihindeki tasarımın yaşam ile ölüm arasındaki çatışmayı kuşatan genişlikte olması gerekir. Bu yüzden her bir insanın yaşam boyu sürececek bir iyilik halini devam ettirebilmesi için her şeye ilişkin anlamlı bir tasarıma ihtiyacı vardır.

“Mit bir dil biçimidir, dil bizi kendimizi ve dünyamızı anlamaya girişmeye yatkın kılar ve bunu, aslında bütünüyle kaynaşık halde olabilecek verilen üzerine diyalektiği, ikilikleri veya ikici şemaları üst üste bindirerek yapar. Dilin altında da beynin kendisinin ikili doğası yatar. Sağ ile sol, iyi ile kötü, yaşam ile ölüm – bunlar iki lobu olan ve iki gözü, iki eli kontrol eden beynin ürettiği kaçınılmaz ikiliklerdir. Bizler doğa tarafından kelimenin tam anlamıyla ikiye ayrılmış mahlûklarızdır ve verileri tıpkı basit bir dijital makine gibi düzenleriz. Sağduyumuz ikiliğe dayanır; deneyimi işlemenin en basit ve verimli yolu onu ikiye bölmek ve sonra da yarıları ikiye bölmek, her soruyu yeniden formüle etmek ve böylece her soruya olası iki cevap (evet ya da hayır) kalmasını sağlamaktır” (Levi-Strauss, 2013). Varlığın mı insanın zihninin mi, var olanların mı var olana ilişkin kavrayışın mı çift kutuplu olduğu felsefede diyalektik başlığı altında tartışılmaktadır. Kur'an'da bu konuya ilişkin şu ayetler vardır; “Her şeyden de çift yarattık ki, düşünüp öğüt alalım” (Zâriyat 49). “Yerin bitirdiği şeylerden, insanların kendilerinden ve (daha) bilmedikleri (nice) şeylerden, bütün çiftleri yaratanın şanı yücedir” (Yâsîn 36). “Hem Allah sizi bir topraktan, sonra bir nut-feden yarattı, sonra sizi çiftler kıldı...” (Fâtır 11). Ayetlerden açıkça görülüyor ki yaratılışın temeline diyalektiği koyan yaratıcının kendisidir. Üstelik Kur'an yaratıcının yaratılışı böyle yapmasının sebebi olarak da insanın öğüt almasını yani düşünmesini, sorgulamasını esas aldığını söyler. Yapılan antropolojik çalışmalar insanlığın bütün zihin kapasitelerini kullanamadığını, her bir kültürün farklı zihin dilimlerini geliştirdiğini göstermektedir. Antropolojinin temel savı, toplumlar arasında kültürel farklılıklar olmasına rağmen, insan zihninin yapısal olarak her yerde bir ve aynı olduğu, imkân olarak aynı kapasiteye sahip olduğudur. Bir kültürün gerçekten kendisi olabilmesi ve üretken olabilmesi, o kültürün mensuplarının özgünlüklerinden ve bir ölçüde başkaları üzerindeki üstünlüklerinden emin olmasına bağlıdır (Levi-Strauss, 2013).

Kül Tigin ve Bilge Kağan Yazıtlarında olan “Üstte mavi gök, altta kara yer yaratıldığında, ikisi arasında insanoğlu yaratılmış” cümlesi, Bilge Kağan’a ait olmakla birlikte Türk düşüncesinde insanın, kozmik olarak yaratılmışların içinde merkezde olduğunu ifade eder. Evrende insanın merkezde olduğu düşüncesi yalnızca Orta-çağ teolojisine ait bir düşünme biçimi değildir. Bu düşüncenin ne zaman doğduğu sorusu felsefenin tam olarak ne zaman başladığı gibi bir sorudur ve cevabı yine bir çeşit felsefeye, mitsel anlatılara yani bir çeşit tasarımlara dayanır. İnsanın kendisini merkezde tanımlaması sanıldığı gibi kendini büyük görmesinden kaynaklı değil, yaşamı etkin bir biçimde yaşayabilmek için yaşamın bütünü ve kendi benliğini anlamlı kılmaya çabasının bir sonucudur. Yaratıcının elçileri aracılığıyla ulaştırdığı kutsal metinlerdeki yaratılışa ait anlatılar da mesajın muhatabı olan insana kendi değerini ve yaşamın değerini hatırlatma işlevini görür. Örneğin Eski Ahit’in ilk bölümü bütünüyle yaratılışa ayrılmıştır. Bu bölümde insanın yaratılışına ilişkin olarak; “Tanrı insanı kendi suretinde yarattı, onu Tanrı’nın suretinde yarattı. Onları erkek ve dişi olarak yarattı. Onları kutsayarak, “Verimli olun, çoğalın” dedi” (Tekvin 1). “Tanrı Adem’i topraktan yarattı ve burnuna yaşam soluşunu üfledi. Böylece Âdem yaşayan varlık oldu” (Tekvin 2) ifadeleri geçmektedir.

Yuhanna İncili’nde başlangıca ilişkin şu ifadeler vardır; “Başlangıçta Söz vardı, Söz Tanrı’yla birlikteydi ve Söz Tanrı’ydı. Başlangıçta O, Tanrı’yla birlikteydi. Her şey O’nun aracılığıyla var oldu, var olan hiçbir şey O’nsuz olmadı. Yaşam O’ndaydı ve yaşam insanların ışığıydı. Işık karanlıkta parlar. Karanlık onu alt edemedi”, “Söz insan olup aramızda yaşadı...” (Yuhanna 1). Davut peygambere gönderilmiş olan Mezmurlar’da yaratılışa ilişkin şu ifadeler geçer: “Gökler Rabbin sözüyle, gök cisimleri ağzından çıkan solukla yaratıldı. (...) Çünkü O söyleyince, her şey var oldu; O buyurunca, her şey belirdi. (...) Herkesin yüreğini yaratan, Yaptıkları her şeyi tartan O’dur.” (Mezmur 33). İlahi olduğu kabul edilen Zerdüştlüğün kutsal kitabı Avesta’da ise yaratılış şöyle anlatılır; “Bu anlatılan, Yaratıcı’nın, Sonsuz Işık’tan yaptığı ve içinde yaratılışı meydana getirdiği araç hakkındadır. Ona Avesta dilinde Sonsuz Biçim denir ve iki yönlüdür. Bir yanda “ideal” yaratılışı; diğer yanda maddi yaratılışı içerir. “İdeal” yaratılışta Sözün Gücünün Ruhu vardır; maddi yaratılışta Doğanın Gücünün Ruhu vardır ve o onların (içine) yerleşmiştir” (Sproul, 2018:181).

Kur’an’da daha önce gelen kutsal kitaplar olarak Tevrat, İncil ve Zebur’un adı birkaç defa geçer ama aynı zamanda ilk peygamberden son peygambere kadar bütün peygamberlere kitap ve hikmet verildiği, En’âm Suresinin 83-90 ayetlerinde anlatılmaktadır. “İşte onlar, kendilerine kitap, hikmet ve peygamberlik verdiğimiz kimselerdir” (En’âm 89). Ayrıca her topluma hikmeti ulaştıran bir uyarıcının gönderildiği “Andolsun ki biz her topluma bir elçi gönderdik” (Nahl 36), “... hiçbir toplum yoktur ki içlerinden bir uyarıcı çıkmamış olsun” (Fâtr 24) ayetleri ile bildirilmektedir. Kur’an geçmiş bilgilerin ilahi kaynaklı olup olmadığı noktasında ölçüt olarak kendisini göstermektedir. “Sana indirdi-

ğimiz bu kitap tümüyle gerçeklerden oluşur ve öncekileri kendine olanla tasdik eder" (Fâtır 31). Bilge Kağan'ın söylediği; "Üstte mavi gök, altta kara yer yaratıldığına, ikisi arasında insanoğlu yaratılmış" sözünün de beşerî bir söz değil Türk düşüncesinde kadim bilgeliğe ait ilahi kaynaklı bir söz olduğu anlaşılacaktır.

Kül Tigin, Bilge Kağan ve Tonyukuk Yazıtlarında açıkça vurgulanan bir diğer mesele Tanrı'nın yaratıcı özelliğinin yanında aynı zamanda hayata müdahil olduğu düşüncesidir. "Tanrı buyurduğu için, kendim devletli olduğum için, kağan oturdum", "Yukarda Türk tanrısı, Türk mukaddes yerini, suyu öyle tanzim etmiş. Türk milleti yok olmasın diye, millet olsun diye...", "Tanrı kuvvet verdiği için babam kağanın askerleri kurt gibi imiş, düşmanı koyun gibi imiş", "Tanrı lütfettiği için devletliyi devletsizleştirmiş, kağanlıyı kağansızlaştırmış, düşmanı tabi kılmış, dizliye diz çöktürmüş, başlıya baş eğdirmiş", "Türk milletinin adı sanı yok olmasın diye, babam kağanı, annem hatunu yükseltmiş olan Tanrı, devlet veren Tanrı, Türk milletinin adı sanı yok olmasın diye beni o Tanrı kağan olarak tahta çıkardı", "Tanrı bağışlasın, kutum var olduğu için, kismetim var olduğu için, ölecek milleti diriltip besledim. Çıplak milleti giyimli, fakir milleti zengin kıldım", "Tanrı buyurduğu için, kendim kut sahibi olduğum için kağan olarak tahta çıktım", "Tanrı buyurduğu için ben tahta çıktığımda da dört taraftaki milletleri düzene soktum, örgütledim...", "Tanrı akıl verdiği için...", "Tanrı lütfettiği için...", "Tanrı korusun" (Ergin, 1973).

Orhun yazıtlarında kazanılan her türlü başarının, her türlü mevkinin Tanrı tarafından, bu başarıyı ve mevkiyi hak edene verildiği vurgulanır. Yazıtlarda Türk düşüncesinde, hayata müdahil olan adil bir Tanrı'nın varlığı açık bir biçimde fark edilir. Türklerin Çinliler tarafından esir edilmeleri bile bütünüyle Türk beylerinin hatalarından kaynaklandığı söylenir. Bilge Kağan, Türklerin devletini kaybetmiş olmasının nedenini, beylerin milletiyle uyumsuz olması, bilgisizce davranması, Çin devletinin yaptığı entrikalara kanması olarak görür. Türk milletinin başına gelen felaketleri, beylerinin yetkin olmadıklarından dolayı hak ettiklerini kabul eder (Özcan Tabaklar, 2020).

Orhun Abidelerinde "Tanrı bağışlasın, kut'um var olduğu için", "Tanrı buyurduğu için, kendim kut sahibi olduğum için" ifadelerindeki "kut" kelimesi, Türk düşüncesinde adil ve hayata müdahil olan Tanrı'nın varlığına karşılık gelen bir ifadedir. Şemsettin Sami bu cümleyi Türkiye Türkçesine şöyle aktarır; "...semanın (Allah'ın) yardımıyla talihim var (olduğu) için kismetim (nasibim) var olduğu için...". Kut günümüz Türkçesinde talih ve baht anlamına gelmektedir (Sami, 2017). Orhun Abidelerinde ise ölçülü, adaletli ve dürüst olduğunda insana Tanrı tarafından bahşedilen ilahi kudrettir. "Kut kazanmak için kişi nefesine hâkim olmalı ve gönlünde Tanrı sevgisi bulunmalıdır. Kuta nail olan kişi Tanrı tarafından kutsal güçle donatılmıştır. Bu cevheri korumak için mücadele verecektir" (Altın, 2019:31-32). Orhun Abidelerinde varlık, bilgi ve insan kavramları arasındaki ilişkinin mahiyeti kut kavramı üzerinden açılmaktadır. Bu

varlık kavrayışı ve düşünme biçimi üç asır sonra kaleme alınan Kutadgu Bilig adlı eserde aynı durulukla sürdürülmektedir.

Bilge Kağan, kardeşi için diktirdiği Kül Tigin yazıtını kuzey cephesini şu sözlerle bitirir; "Küçük kardeşim Kül Tigin vefat etti. Kendim düşünceye daldım. Görür gözüm görmez gibi, bilir aklım bilmez gibi oldu. Kendim düşünceye daldım. Zamanı Tanrı yaşar. İnsanoğlu hep ölmek için türemiş. Öyle düşünceye daldım. Gözden yaş gelse mâni olarak, gönülden ağlamak gelse geri çevirerek düşünceye daldım. Müthiş düşünceye daldım. İki şadın ve küçük kardeş yeğenimin, oğlumun, beylerimin, milletimin gözü kaşı kötü olacak diyip düşünceye daldım" (Ergin, 1973:29-30).

Said Başer, Türk düşüncesi üzerine yaptığı bir konferansta Bilge Kağan'ın bu sözlerinin bir Türk'ün yaşamı ve ölümü nasıl kavradığının en yalın ifadeleri olduğunu, Türk düşünme biçimini daha doğru anlayabilmek için bu noktanın göz ardı edilmemesi gerektiğini söyler. Başer, "Kül Tigin kergek boldı" (Ergin 1973:75) ifadesinden hareketle Bilge Kağan'ın kardeşi için ölmek yerine, "kergek boldı", bugünkü anlamıyla "vefat etti" yani vefa borcunu ödedi demesinin ne anlam ifade ettiğini devamında yine kendi sözleriyle açıkladığını söyler. Başer'e göre Bilge Kağan'ın, çok üzüldüğünü ancak gözünden yaş gelse tutmasının, içinden hıçkırık tepse bastırmasının nedeni olarak "Zamanı Tanrı yaşar" demesi; Bilge Kağan'ın, mutlak anlamda yaşayanın Tanrı olduğunu, Tanrı'nın ölümsüz olduğunu bu yüzden de vefat ederek ona dönen kardeşi Kül Tigin için üzülmemesinin bilge bir insana yakışmayacağına bilincinde olduğunu gösterir. Kağan'ın taşıdığı bu bilge bakış, Türk düşüncesinde yaşam ve ölüm gibi iki zıt kavramın Tanrı üzerinden varlık ve zaman kavrayışı içerisinde nasıl bir araya geldiğini göstermektedir (Başer, 2017).

3. Kutadgu Bilig'de Türk Tefekkürünün Analizi

Kutadgu Bilig konusu ve içeriği yüzünden bu zamana kadar siyasi bir eser gibi değerlendirilmiştir. Oysa eserdeki karakterlerin Türk tefekküründe insana dair sembolik kavramlara karşılık gelmeleri bakımından felsefi ve psikolojik olarak da incelenmesi gerekmektedir. Yusuf Has Hacıp, Kutadgu Bilig'de insanın ayırıcı özellikleri olan aklını, iradesini ve gönlünü ayrı ayrı kişileştirerek onlar arasında bir diyalog kurar. Eser boyunca mutluluğun (kutun) bu üçü arasında sağlanacak olan bir dengeyle kazanılabileceğini anlatır. Kutadgu Bilig, karakterlerin temsil ettiği vasıflar üzerinden okunduğunda adeta insana dair psikolojik bir tahlil yaptığı görülür. Yusuf Has Hacıp, insanın mutlu olabilmesi için aklın, iradenin ve gönlün birbiri ile uyumlu bir biçimde olması gerektiğini harikulade edebi bir üslupla, özgün bir tarzda yazıya döker (Taş, 2010). Bu yönüyle okunduğunda Kutadgu Bilig mutluluğun kişinin kendini tanımasıyla, kendilik bilincinin, farkındalığının artmasıyla mümkün olduğunu anlatmakla kalmaz okuyucuyu metnin içine dâhil ederek bizzat bu farkındalığı kazanmasına yardımcı olur. Bu açıdan bakıldığında Kutadgu Bilig yalnızca Türk kültürüne

ait değerli bir metin olmanın ötesinde bir dünya klasiği olma özelliği taşımaktadır.

Kutadgu Bilig öncelikle edebi bir metindir. Herhangi bir metnin edebi olması o metnin temel felsefi problemlerden uzak olduğu anlamına gelmez. Yusuf Has Hacip eserinde bilgi, yasa, adalet gibi kavramları lirik bir tarzda ele almıştır. Kutadgu Bilig felsefi bir düşüncenin edebi bir kurgu ile nasıl ele alınabileceğinin eşsiz bir örneğidir (Mehdiyev 2019:157-158). Özgün bir fikrin karşı tarafa aktarılabilmesi veya bir fikrin yazı yoluyla, metnin yazıldığı dönemden çok sonraki dönemlere aktarılabilmesi, yazarın kendisinde o fikri ortaya çıkaran yapıları açık, seçik ve anlaşılır bir dil ile ifade edebilmesiyle mümkündür. Özgün bir fikir, özgün bir düşünme biçimini de gerektirir. Eserleri elimizde olan büyük sistem düşünürleri Platon, Aristoteles, Kant vb. eserlerinde düşüncelerini ortaya koymadan önce uzun ve detaylı bir biçimde düşünme biçimlerini açık bir biçimde ortaya koymaya özen göstermişlerdir. Kutadgu Bilig bir felsefe metni değil edebi bir metindir. Ancak Yusuf Has Hacip'in söze başlamadan önce Tanrı'ya ilişkin yaptığı tanımlamaları edebi açıdan değil felsefi açıdan değerlendirdiğimizde bize Türk tefekkürü hakkında pek çok ipucu verecektir.

Yusuf Has Hacip için mutlak varlık, tek olan Tanrı'dır. Yusuf'a göre Tanrı, varlığın kaynağı oluşuyla aynı zamanda insanın varlığa ilişkin bilgisinin de kaynağıdır. Kutadgu Bilig Tanrı'yı merkeze alan bir bakışla kaleme alınmıştır. Tanrı, Yusuf'a göre insanı ve hayatı değerli kılan biricik mutlak varlıktır. Yusuf Has Hacip, Kur'an'ın bakış açısından hareket eden bir üslup kullanmasıyla beraber Kur'an'la, İslam öncesi düşünceleri buluşturmuştur (Şeker, 2016). Yusuf Has Hacip gayet açık bir Türkçe ile var olanların mutlak olmadığını, mutlak olanın var olanların var oluşunu mümkün kılan Tanrı olduğunu dile getirir. Tanrı'dan başka bütün var olanların Tanrı'nın yarattığı şeyler olduğunu, insan zihninde mutlak olana ilişkin kavrayışın Tanrı'dan başka bir şey olmadığını, dolayısıyla insanın, varlığın varlığından emin olduğu kesinlikle Tanrı'nın varlığına tanık olduğunu söyler (Hacip, 2017).

- 4 Diledi, yarattı tüm varlıkları
Bir kez ol dedi, oldu hepsi
- 13 Varlıklarda değil senin birliğin
Varlıkları sen yarattın onlar senin
- 14 Varlıkları yarattın onlar geçici
Yok olur varlıklar, sensin kalıcı
- 15 Yaratıcılığına yaratılanlar tanık
Yaratılmış iki, bir olana tanık

Yusuf Has Hacip'te Tanrı'nın tek olduğu düşüncesi, varlık kavramını var olanla sınırlandıran bir ifade değildir. Var olanlar mutlak varlık olan Tanrı'dan edilgin bir biçimde -taşma/sudur- ile değil, Tanrı'nın bilgisi, istemesi ve iradesiyle yokluktan yaratılmıştır. Yani Yusuf'un düşüncesinde Antik Yunan ya da Orta çağ felsefesinde olduğu gibi var olanlar ayrı bir töze sahip değildir. Pla-

ton'a has terminoloji ile söylersek var olanlar mutlak varlığın yalnızca birer gölgesidir. Yusuf bu konuda Kur'an'ın hükmünü esas alır. "O, göklerin ve yerin yoktan yaratıcısıdır. Bir şeye hükmettiği zaman ona sadece "Ol!" der; o da hemen oluverir" (Bakara 117). Kur'an'da olduğu gibi Yusuf'un düşüncesinde de yaratan ve yaratılan ayrımı vardır. Bu ayrım tevhidi bozan bir ikiliği doğurmaz. Var olanların varlığı mutlak varlık olan Tanrı'nın varlığına tabidir. Yusuf, varlık kavrayışında felsefi bir dil ve terminoloji kullanmamıştır. Kutadgu Bilig'de akıl ile gönül arasında, bilgi ile iman arasında, felsefe ile din arasında bir çatışma yoktur bu nedenle de metafizik tartışmalara rastlanmaz. Yusuf, düşüncelerini sözlü kültürde olduğu gibi anonim bir tarzda yalın sade bir biçimde ve şairane bir dil ile ifade etmiştir. Ancak Yusuf'un düşüncelerinde Fârâbî ve İbn Sînâ'dan akislerin bulunmadığı da söylenemez (Demirci, 2019). Bununla birlikte Kutadgu Bilig'i İslam öncesi döneme ya da Fârâbî ve İbn Sînâ'nın görüşlerine hapsedenler, bu yolda vermiş oldukları hükümlerin altını doldurabilecek malzemeyi ortaya koyabilmiş değillerdir (Şeker, 2016).

İnsan denilen varlık her devirde ve her medeniyet çevresinde çeşitli şekilde değerlendirilmiştir. Bu değerlendirmelerin başında dini inanışlar ve felsefi düşünce biçimleri gelmektedir. Yusuf Has Hacıp de buna benzer bir kabulden yola çıkarak İslami ve akılcı bir düşünceden hareket ederek insanı ele almaktadır. Yusuf, için insanı insan yapan, diğer yaratılanlar içinde onu farklı kılan şey akıldır. Arapça bir kelime olan akıl, bir şeyle başka bir şeyi birbirine bağlamak anlamına gelir. Yusuf'a göre insanda akıl bu işlevini yerine getirebildiğinde var hükmündedir. Aksi halde insanın hayvandan bir farkı kalmamaktır. Aklın işlevini yerine getirebilmesi için insanın doğru bilgiye ihtiyacı vardır. Çünkü Yusuf'un düşüncesinde hakikat bir bütündür ve her türlü doğru bilgi insanı o bütüne ulaştıracak olan araçtır. Bu sebeple insana Tanrı tarafından verilen aklın, hayatı anlamlandırmak için kullanması gereken temel unsur doğru bilgidir (Akyol, 2019).

Yusuf'a göre anlayış, doğru bilgiyle ve aklın yardımıyla aydınlanan gönlün doğal olarak diğer var olanlara karşı duyduğu hoşgörüdür. İnsanın yücelik kazanabilmesi için bilgili olması, bilgili olabilmesi için de aklını etkin bir biçimde kullanması gerekir. İnsan, anlayışı ancak bilgelikle kazanabilir. Yusuf'a göre anlayış, insanı diğer canlı türlerinden ayıran bir özellik olduğu gibi kendi türü içinde de insana yücelik kazandıran en büyük erdemdir (Hacıp, 2017).

- 148 Tanrı insanı yarattı, seçip yükseltti
Ona bilgi, erdem, akıl ve anlayış verdi
152 Bilgiyi büyük bil, anlayışı ulu
Bu ikisi yüceltir seçkin kulu

Yusuf Has Hacıp bilginin önemini anlattığı satırlarda dilin önemini de açıkça vurgular. Dili her iki anlamıyla da kullanır. Hem ağızdan çıkan söz anlamında önemine dikkat çeker hem de düşünceyi şekillendirmesi açısından ele alır. Yusuf Has Hacıp'in dil konusunu ayrı bir başlık altında özenle ele alması onu

çağdaşlarının çok ötesinde bir konuma taşır. Üstelik Arapçaya ve Farsçaya hâkim olmasına ve XI. yüzyılda bilim çevrelerinde yaygın olan dilin Arapça ve Farsça olmasına rağmen Kutadgu Bilig'i arı, duru bir Türkçe ile kaleme alması, Kur'an ifadelerini dahi Türkçeleştirerek kullanması onu aynı zamanda Türk düşüncesinin modern anlamda ilk mimarlarından biri yapar (Hacip, 2017).

162 Anlayış ve bilgiyi ulaştıran dildir
İnsanı aydınlatan dilin değerini bil

Yusuf Has Hacip dil bahsinde özellikle dil ile ahlak arasındaki bağı dikkat çeker. Dilin kişiyi değiştiren, dönüştüren yapısına değinir. Sokratik düşüncede olduğu gibi bilgisizliğin ahlaksızlık, bilginin erdemlilik oluşunu, kötü sözün ve kötülüklerin bilgisizlikten, her türlü iyiliğin ise bilgiden geldiğini dile getirir. Yusuf'a göre bilginin kaynağı Tanrı'dır ve Tanrı'dan ancak iyilik gelir. Kötülük olgusunu insanın bilgisizliğinin sonucu olarak görür. Yusuf'a göre bilgi kadimdir. Bu yüzden bilgelikle söylenmiş iyi olan söz kalıcıdır. İnsanın doğru sözle hakka ulaşabileceğini, insanı ebediyete taşıyacak olan güzel ahlakın taklide değil bilgisel bir temele dayanması gerektiğini işaret eder. Diğer yaratılmışlar içinde insanlığın vahyin bilgisi ile değer kazandığını bu nedenle bilgisizce söylenen sözün veya davranışın gerçek bir değer taşımadığını vurgular (Hacip, 2017).

208 Bütün iyilikler bilgiden gelir
Bilgiyle göğe bile yol bulunur

Yusuf'a göre aklın ihtiyacı olan şey doğru bilgidir. İnsanın aklı ancak doğru bilgilerin yardımıyla gönlündeki hakikatleri zihninde düşünceye dönüştürebilir. Kişinin gönlünde olanı açık bir biçimde bilebilmesi, gerçek anlamda kendini fark edebilmesi demektir. Yusuf'a göre gerçek mutluluk bu tarz bir bilgelikle kişinin aklı ile gönlü arasındaki çelişkileri ortadan kaldırarak yaşamasıdır. İnsanın bunu başarabilmesi için yaratılıştan sahip olduğu aklı, etkin bir biçimde kullanarak doğru bilginin peşinden koşması gerekir. Yusuf'a göre insan, aklını etkin bir biçimde kullanmadığında, doğru bilgiye ulaşamayacağı gibi gerçek mutluluğa erişmesi de mümkün değildir. Kur'an bu konuya şöyle dikkat çekmektedir: "Allah katında canlıların en kötüsü aklını kullanmayan, hakikate karşı sağır ve dilsiz olanlardır" (Enfâl, 22). İlahi vahye göre insanın aklını etkin bir biçimde kullanmaması, insanı diğer canlılar içinde daha da aşağı bir konuma koyar. Aklını etkin bir biçimde kullanmak insanın üzerine düşen bir sorumluluktur. İnsan bu sorumluluğunu yerine getirmede en büyük haksızlığı kendine, kendi gönlüne yapar.

1679 Bilgisiz doğar insan sonradan öğrenir
Bilgi edinince işinde başarılı olur
1680 Anadan doğan bilgisiz doğar
Bilgi öğrenir ve böylece değer kazanır
1681 Akıl ki insan onu öğrenemez
Tanrı hamuruna katıp yaratır

1682 Akıldan başka bütün erdemleri
İnsan öğrenir ve böylece gelişir bilgisi

Batıda Aydınlanma düşüncesi, tarihsel sürece bir kenara bırakırsak kabaca XVII. yüzyılda İngiliz düşünür John Locke'un Orta çağ insan algısını dönüştüren 'insan zihni boş bir levhadır' fikri, XVIII. yüzyılda David Hume'un 'neden-selliğin doğaya değil insan zihnine ait bir şey olduğu' fikri ve Kant'ın 'evrensel bir ahlak oluşturabilmek için akli esas alması' üzerinden gerçekleşmiştir. Batı düşüncesinde insana dair paradigma değişimine sebep olacak üç büyük filozofa ait bu fikirleri, bu tarz bir okumanın ardından Kutadgu Bilig'e yeniden baktığımızda Yusuf'un yedi yüz yıl önce yazdığı yukarıda verdiğimiz dört beyitte görmek mümkündür. Burada asıl önemli olan nokta Türk tefekkürünün hayata dâhil olan aşkın bir Tanrı algısına sahip olmasına rağmen aynı zaman son derece akılcı felsefi temellerinin olmasıdır. Yusuf eserinde insanı doğuştan tanrısal bir varlık olması özelliğinden dolayı değil akıl sahibi bir varlık olarak yapıp etmelerinin sorumluluğunu taşıyor olmasından dolayı değerli görmüştür. Yusuf'un eserde ortaya koyduğu çaba, Orta çağ felsefelerinde olduğu gibi bir Tanrı kanıtlanması üzerine değil, insanın ahlaki bir varlık olduğunun ispatı üzerinedir.

Kutadgu Bilig'in bütününde en önemli iki kavram akıl ve gönüldür. Yusuf Has Hacip bu iki kavramı şahıslaştırarak eser boyunca karşılıklı bir münazaraya sokar. Yusuf'un gönlü temsil eden Odgurmuş ile akli temsil eden Ödgülmüş'ün kardeş olarak ele alması ve aralarında bir uzlaşma sağlamaya çalışması Türk düşüncesindeki insan kavrayışının boyutlarını gözler önüne serer (Şeker, 2016). Bu uzlaşmayı sağlayacak olan şey ise bilgidir. Yusuf'un kitapta en değer verdiği konu ve kavram bilgidir. Ay-Toldı olarak kişileştirdiği bilgelik, aklın öz babasıdır. Ay-Toldı, irade olarak kişileştirdiği hükümdar Kün-Toldı'nın akıl hocasıdır. Yusuf'a göre insan doğru bilgiden mahrum kaldığında akıl yolunu bulamayacağı gibi gönül de huzur bulamaz. Yusuf, eserinde Odgurmuş olarak adlandırdığı gönlün dünyadan uzaklaşarak kendine kapanmasını yine bilgi bahsi üzerinden eleştirir (Taş, 2010).

Kutadgu Bilig'de Yusuf Has Hacip'in hakikate ve ebedi mutluluğa ulaşmada doğru bilgiyi bu kadar değerli kabul etmesi ve akli bu kadar yüceltmesinde İslam öncesi Türk düşüncesinin etkisi olduğu kadar Karahanlıların XI. yüzyılda İslam'a girerken tercih ettikleri anlayışın İslam'ın inanç temellerini yorumlayan bir mezhep olan Mâtûridilik olması da etkilidir. Bu itikadi mezhebin kurucusu olan İmam Mâtûridî, Semerkand'ta, IX. yüzyılda Türkler henüz topluca İslam'a katılmaya başlamadan önce münferit olarak İslam'ı kabul eden bir Türk ailesinde doğmuştur. Mâverâünnehir bölgesinin ilim yuvasına dönüşmeye başladığı bir dönemde Semerkant ve Buhara'da eğitim görmüş bir âlimdir (Başer, 2011a). Yusuf Has Hacip'in Kutadgu Bilig'de ortaya koyduğu varlık, bilgi ve insan ilişkisini daha iyi anlayabilmek için İmam Mâtûridî'nin temel görüşlerine kısaca bakmak gerekmektedir. "Akıl taraftarlığının Ebû Hanîfe'den (ö. 150/767) sonraki önemli temsilcilerinden birisi olan İmam Mâtûridî, Ebû Hanîfe'nin fikirlerini

geliştirerek köklü bir kelim ekolünün oluşmasını sağladı. Türkistan'da kurulan bu kelim geleneği, onun adına nispetle Maturidilik olarak adlandırıldı. İslâm inancının esaslarının tespiti ve ona yöneltilen eleştirilerin çürütülmesi için akıl ve vahyi birlikte kullanan bu ekol, Maveraünnehir coğrafyasında yetişmiş mütekelimlerce kurumsallaştırıldı. Maturidilik, Hanefilikle birlikte Türk toplumları arasında yayıldı ve günümüze kadar korunmaya çalışıldı" (Hasan Onat, 2020).

İmam Mâturîdî anlayış olarak Ehl-i Sünnet İmamı Ebu Hanife'ye bağlıdır. Allah'ın sıfatları, imanın hakikati ve Allah'ı bilmek hakkındaki görüşlerinde onun etkisi görülür. X. Yüzyıl ve sonrasında Irak, Suriye, Şam ve diğer Müslüman coğrafyalarda diğer bir itikadî mezhep olan Eş'arî fikirler esas alındığı için İmam-ı Âzam'ın itikadî görüşlerine dikkat edilmemiş, fıkhî görüşlerine de ikinci dereceden önem verilmiştir. Türklerin yoğun olarak yaşadığı Mâverâünnehir coğrafyasında ise itikadî ve fıkhî konularda İmam-ı Âzam'ın görüşleri esas alınmıştır. X. ve XI. Asırda Abbasiler gücünü kaybetmeye başladığı dönemde Eş'arî düşüncenin hâkim olduğu Bağdat, ilim merkezi olmak özelliğini yitirmeye başlamış ve Mâverâünnehir bölgesi önem kazanmaya başlamıştır (Yazıcıoğlu, 2017). İslâm'ın ikinci asrında İslâm coğrafyalarında hem itikadî hem fıkhî anlamda büyük kavgalar verilirken Mâverâünnehir bölgesi bu kavgalardan uzak kalarak bu sayede Kur'an'ın ve sünnetin esas alındığı bir yer olmuştur (Zehra, 1970).

İmam Mâturîdî, vahyin muhatabı olan insanın aklını etkin bir biçimde kullanmasının önemi noktasında Te'vilâtü'l-Kur'ân adlı eserinde tefsir ve te'vil kavramları arasında bir ayrım yapar. Mâturîdî'ye göre tefsir, ayetlerle hareketle Allah'ın muradının ne olduğu konusunda kesin bir fikir beyan etmektir. Bu ancak ayetlerin ne münasebetle ve hangi konuda nazil olduğunu bilenlerin yapabileceği bir şeydir. Te'vil ise, sözlükteki bir şeyi aslında ve buna bağlı olarak hedeflenen amacına döndürmek anlamından hareketle, vahyin muhatabı olan insanın ayetlerin manasını yönelebileceği istikametlere çevirmesidir. Te'vil sadece sahibini bağlayan bir etkinliktir. (Topaloğlu, 2019) Mâturîdî'nin getirdiği bu anlayış, her bir insana aklını kullanarak ve tutarlı bir yöntem izleyerek Kur'an'ı anlayıp yorumlama hakkı tanımaktadır. Te'vil'de, mutlaklık değil görecelilik söz konusudur. Bu bakış vahyin muhatabı olan her bir kişiyi etkin olarak aklını kullanmaya davet eder (Hasan Onat, 2020).

Mâturîdîliğin Allah, evren ve insan arasında var olan ilişkiyi vahyin bilgisinden hareketle sürekli, etkin bir bağla açıklaması, insan aklına ve iradesine büyük bir önem vermesi Türklerin İslâm'ı doğru bir biçimde tanınması ve bu Allah anlayışını Gök (Kök) Tanrı'ya benzeştirmesi açısından çok önemlidir. Allah'ın etkin oluşu ve sıfatlarıyla bilinebilmesi, Türklerin İslamiyet öncesi dönemde Tanrı'ya verdiği anlamlarla büyük ölçüde benzemektedir. Gök Tanrı dininde Tanrı, kâinatın ilk sebebidir yani yaratıcısıdır. Tanrı hayata doğrudan müdahale eder. O yaşayan ve yaşatan kuvvettir. Yaşam ve ölüm Tanrı'nın izni-

le gerçekleşir. Tanrı, yeryüzünde O'nun hükümlerine uyanı kutuyla ödüllendiren, sapanı ise cezalandırandır (Kafesoğlu, 1998). Said Başer'in Türk kaynaklarındaki Gök Tanrı ile Esmâü'l-Hüsna'daki Allah inancı arasındaki benzerlikleri araştırdığı çalışmada şu tespitlere ulaşılmıştır: Tanrı Törütgen, Allah Hâlık; Tanrı duyan, işiten, Allah Semi, Basar; Tanrı Erkli, Allah irade sahibi; Tanrı Bayat, Allah Kadim; Tanrı Mengü, Allah Bâki (Başer, 2011b). Her şeyden evvel Türklerin eski dini inancı tek tanrılı bir inanç sistemidir. Bu inanç sisteminin esasları sözlü kültürde töre olarak bilinir. Bilinen en eski Türk yazısı olan Orhun Kitabelerinde şöyle bir ifade geçer: "Türk Oğuz beyleri, millet işitin! Üstten gök basmasa alttan yer delinmese, Türk milleti, ilini töreni kim bozabilir?". Töre kelimesi türemek kelime kökünden gelir ve Tanrı'nın yaratış nizamı, ilahi nizam, türeyiş nizamı anlamına gelir (Başer, 2020). Kadim Türk düşüncesinde töre, türemişlerin riayet ettiği değişmez yasaya verilen addır. Pozitif bilimlerin doğa kanunları dediği şey, Türk düşüncesinde Tanrı'nın yaratış nizamına yani "sünnetullahı" karşılık gelmektedir (Başer, 1990).

Yusuf Has Hacip, Kutadgu Bilig'de Tanrı'nın varlık alemini tamamen kuşattığını bu yüzden törenin gerçek vericisinin yalnızca O olduğunu söyler. Kutadgu Bilig'e göre kut (yaşam boyu sürecek bir mutluluk) kazanmanın yolu töreye uygun bir yaşamı sürebilmekten geçer. Töreyi uygun bir yaşam ise ancak bilgelikle mümkündür. Bilgelik, töreyi yani yaratılışın nizamını anlamak dolayısıyla Tanrı'yı anlamak, O'nu bilmek, O'na yakın olmak demektir. Yusuf Has Hacip'e göre kut kazanmak yalnızca devlet başkanının değil her ferdin ulaşması gereken bir idealdir. Türk düşüncesinde kut, bütün varlıkta mevcut olan ve oluşu sağlayan Tanrısal şeydir. Kut kazanmak, kişinin Tanrı'nın düzenini kavrayarak kendini bilmesi, kendisindeki Tanrısal öznenin farkına varması ve bu farkındalığının beşeriliğinin önüne geçmesidir (Başer, 2011a).

Yusuf'a göre kişi doğru bilginin yardımıyla aklı ve gönlü arasındaki çelişkileri kaldırabildiğinde Tanrı onu korur, kut kazanır, talihi açılır. Kişi edindiği bilgilerle üzerine düşen sorumlulukları yerine getirmeye başladığında ve Tanrı'ya güvendiğinde, Tanrı da o kişiyi koruyacak ve gözetecektir. Yani Yusuf'a göre kişi Tanrı'ya inandığında ve doğru bilgiyle aklını, iradesini kullanarak hayatını etkin bir biçimde yaşamaya başladığında Tanrı da etkin bir biçimde o kişiye destek olacak ve yardım edecektir. Yusuf Has Hacip bu noktada bir bilgi ayrımı yapmaz. Ona göre doğru olan her tür bilgi doğal olarak insanın gönlünde karşılığını bulacaktır. İlahi olan vahiy böyle bir bilgi olduğu gibi, hikmetli sözler, sünnetullahı (tabiat kanunlarını) açıklayan bilimsel bilgiler, insanın fitratını (yaratılışını) ifade eden sanatsal bilgiler, bir zanaata ilişkin teknik bilgi hatta bizzat insanın kendi duyularından edindiği bilgi bile aklın, insanın gönlündeki hakikati keşfetmesine yardımcı olabilir.

4. Sonuç

Tarihsel olarak toplumsal çürüme ve yozlaşmanın olduğu her dönemde insanın yapıp etmelerinden sorumlu tutulup tutulamayacağı tartışma konusu

olmuştur. İnsanın akıl ve irade sahibi bir benliğe sahip oluşu göz ardı edildiği her dönem öncelikle sorumluluk bilinci kaybolmuş sonrasında da ahlaki erozyon toplumların bir gerçeğine dönüşmüştür. Doğru sözlü olmak, adil olmak, hoşgörülü olmak, merhametli davranmak gibi ahlaki değerleri insanın akıl ve irade sahibi bir varlık olarak benlik bilincine sahip olduğu andan itibaren taşıdığı değerler olarak görmek yerine bu değerlerin birlikte yaşamı mümkün kılmak için sonradan uzlaşımsal olarak üretilen ve aktarılan değerler olduğunu söylemek arasında çok büyük bir fark vardır. İnsanın akıl, irade sahibi oluşuyla ahlaki bir varlık olduğu ve evrensel değerleri kendi benliğinde taşıdığı kabul edildiğinde bu değerlerin koruyucusu en başta o insanın kendisi olacaktır. Ancak bu değerler eğer toplumsal refahı sağlamak için uzlaşımsal olarak sonradan üretilen, öğrenilen ve aktarılan değerler ise bu değerlerin koruyuculuğunu da toplum üstlenmek zorunda olacaktır.

Bu araştırmada kadim Türk tefekküründe her insanın benlik bilincini kazandığı andan itibaren irade sahibi oluşuyla yapıp etmelerinin sorumluluğunu taşıdığı ve akıl sahibi oluşuyla da doğru, adil ve merhametli olmak gibi değerleri kendi benliğinde olanak olarak taşıdığı gerçeğinin korunduğu gösterilmiştir. Orhun Abidelerinde töre gereği devlet yöneticisinin hem halkına hem yaratıcıya karşı sorumlu olduğu, bu sorumluluğunu yerine getirdiği ölçüde kutlu olabileceği, aksi halde hem kutunu hem yöneticiliğini kaybedeceği devlet yöneticisinin kendi ağzından bir öz eleştiri olarak ortaya koyulmaktadır. Kutadgu Bilig’de insanın kalıcı bir mutluluğa erişebilmesinin yani kut kazanabilmesinin yolu bilgidir ve bilginin yüklediği sorumlulukla hareket etmesinden geçmektedir. Kut, Tanrının nizamı olan töreye göre düzenlenmiş bir yaşamla kazanılabilir. Bunu ise ancak törenin mahiyetini kavrayacak bilgiye sahip insan başarabilir. Yusuf’a göre kut bilgiyle kazanılır, cehaletle kaybedilir. Yusuf, doğru bilgiyle aydınlanmış bir gönlün kötülüğe meyletmeyeceğini söyler. İnsanın töresinde sorumluluk bilinciyle hareket etmek vardır. Akıl doğru bilgiye ulaşmada bir araçtır. Bu nedenle Yusuf’a göre Tanrı ancak aklını kullanarak doğru bilginin peşinde olan ve ona göre yaşayan insana kut bahşeder.

Türk tefekkürü tarih boyunca hayata seküler bir paradigma ile yaklaşmamıştır. İlahi olan yaşamın her anını/alanını kapsar. İnsan bu bilinçle hareket etmeye başladığında kut kazanarak ilahi projenin figüranı olmaktan çıkarak başrolü haline dönüşür. Türk tefekküründe ölümlü olan yaşam insan için sınanma yeridir. İnsan doğduğu andan ölene dek sıkı bir eğitimden geçer. O yüzden insanın başına gelen her şeyin insanın kendisini gerçekleştirmesi yolunda gerçek bir anlamı vardır. Çünkü ölüm insan için bir son değildir.

Türk tefekküründe varlık, bilgi ve insan arasındaki ilişki, Tanrı, töre ve kut kavramları üzerinden kurulmaktadır. Tanrı var olanları yaratan, var olanlara aşkın ama aynı zamanda insana içkin bir varlıktır. Tanrı, adildir ve var olanlar üzerindeki hakimiyetini etkin bir biçimde sürdürmektedir. Töre, Tanrı’nın var olanları var edişinin kurallarıdır. Var olanlar töreye göre hareket ederler. İnsan

dünyaya bilgisiz olarak gelir. Mutsuzluğunun nedeni bu bilgisizliğidir. İnsan, var olanlara ilişkin töreyi bilip kavradığında, hayatını töreye göre düzenlediğinde, bilgece hareket etmeye başladığında yaratılış amacına uygun davranmaya başlar. Türk tefekküründe kut, töreye göre yaşayan insanın Tanrı tarafından koruma altına alınmış olmasıdır. Gerçek mutluluk budur. İnsanın var olanların töresini bilip öğrenmesi yaşam boyu devam eder. İnsanın töresi öğrenmektir. Bu nedenle kut bilgiyle korunur, bilgisizle kaybedilir.

Bilgilendirme: Çalışmada çıkar çatışması yoktur. Yazarlar çalışmaya eşit oranda katkı sağlamışlardır.

5. Kaynaklar

- Akçura, Y. (1978). *Türkçülük*. İstanbul: Türk Kültür Yayıncılığı.
- Akyol, A. (2019). *İnsanın Anlam Arayışında Akıl ve Gönül İlişkisi*. A. Bıçak içinde, *Kutadgu Bilig Üzerine Felsefi Araştırmalar* (s. 187). İstanbul: Dergâh.
- Altın, T. (2019). *Orhun Abidelerinde Kutsallık Anlayışı*. Giresun: Giresun Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Başer, S. (1990). *Kutadgu Bilig'de Kut ve Töre*. Ankara: Kültür Bakanlığı.
- Başer, S. (2011a). *Türk İnanma ve Anlama Modeline Dair*. İstanbul: İrfan Yayıncılık.
- Başer, S. (2011b). *Kök Tengri - Gök Tanrı'nın Sıfatlarına Esmâü'l Hüsnâ Açısından Bakış*. İstanbul: İrfan Yayıncılık.
- Başer, S. (2017). "Hangi Osmanlı?" www.youtube.com (Erişim tarihi: 9.11.2021).
- Başer, S. (2020). *Töre'nin Türk'ü Türk'ün Müslümanlığı*. İstanbul: Kırmızılılar Yayıncılık.
- Büyüköztürk, Ş., Çakmak, E. K., Özcan, Ö.E., Karadeniz, Ş., Demirel, F., (2016). *Bilimsel Araştırma Yöntemleri* (21. Baskı). Ankara: Pegem Akademi.
- Demirci, M. F. (2019). *Kutadgu Bilig ve Yusuf Has Hacıp'in Metafizik Anlayışı*. A. Bıçak içinde, *Kutadgu Bilig Üzerine Felsefi Araştırmalar* (s. 290). İstanbul: Dergâh.
- Ergin, M. (1973). *Orhun Abideleri*. İstanbul: Boğaziçi Yayınevi.
- Hacıp, Y. H. (2017). *Kutadgu Bilig*. (Çev. Ayşegül Çakan). İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.
- Hasan Onat, S. K. (2020). *İslâm Mezhepleri Tarihi*. Ankara: Grafiker Yayınları.
- Kaçalin, M. S., (2007). "Orhun Yazıtları" <https://islamansiklopedisi.org.tr/orhon-yazitlari> (Erişim tarihi: 9.11.2021).
- Kafesoğlu, İ. (1998). *Türk Millî Kültürü*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.

- Karasar, N., (2009). *Bilimsel Araştırma Yöntemi*. Ankara: Nobel Yayıncılık.
- Kuçuradi, İ., (2009). *Uludağ Konuşmaları*. Ankara: Türkiye Felsefe Kurumu.
- Levend, A. S., (2010). *Şemsettin Sami*. İstanbul: Can Yayınları.
- Levi-Strauss, C., (2013). *Mit ve Anlam*. İstanbul: İthaki Yayınları.
- Mehdiyev, N., (2019). *Kutadgu Bilig'in Epistemik Tahlili*. A. Bıçak içinde, *Kutadgu Bilig Üzerine Felsefi Araştırmalar (Kitap Bölümü)* (s. 157-158). İstanbul: Dergâh.
- Özcan Tabaklar, F. K., (2020). *Orhun Yazıtları*. İstanbul: Kapı.
- Sami, Ş., (2017). *Orhun Abideleri*. (Düz. Gıyasettin Aytaş) Ankara: Akçağ.
- Sproul, B. C., (2018). *Yaratılış Mitleri*. İstanbul: Hil Yayın.
- Şeker, F. M., (2016). *Türk Düşünce Tarihi Açısından Kutadgu Bilig*. İstanbul: Dergah Yayınları.
- Taş, İ., (2010). *Kutadgu Bilig'in Teorik Yapısı*, *Turkish Studies*, 5 (3) s. 1888-1897.
- Topaloğlu, B., (2019). *İmâm Mâtürîdî'nin Kelâmî Görüşleri, Te'vîlâtü'l-Kur'ân'ı ve Tefsir İlmindeki Yeri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları.
- Uludağ, Z., (1996). *Şebenderzâde Filibeli Ahmet Hilmi ve Spiritüalizm*. Ankara: Akçağ.
- Ülken, H. Z., (1935). *Türk Tefekkür Tarihi*, Cilt II. İstanbul: Matba Ebüzziya.
- Yazıcıoğlu, M. S., (2017). *Mâtürîdî ve Neseff'ye Göre İnsan Hürriyeti*. Ankara: OTTO.
- Zehra, M. E., (1970). *İslâm'da Siyasî ve İtikadî Mezhepler Tarihi*. İstanbul: Yağmur Yayınları.